

CALVYN EN DIE EENHEID VAN DIE KERK

C.F.C. Coetzee¹

ABSTRACT

The subject of church unity remains one of the most relevant and most important subjects that Reformed churches have to deal with. We believe the one, holy, catholic and apostolic church. But we also experience the tragic disunity of the church. Church unity therefore is not only a gift but also a calling. From a reformed perspective it is always important to take note of the viewpoint of John Calvin. He was called a “champion of church unity” (Wendel). For Calvin, the primacy of the Word of God and therefore the emphasis on the truth of the doctrine was not negotiable. But he distinguished between fundamental and mediocre matters. He was also willing to accept differences in liturgy and church order provided that there was unity in doctrine. The viewpoint of Calvin can definitely benefit the striving for unity amongst the different Reformed church communities in South Africa.

1. INLEIDING

Wanneer ons oor die kerk praat, moet ons haar sien in die lig van dit wat God in Christus doen. Ons ken die kerk immers uit die Skrif as die gemeente van God en die gemeente van Christus. Die eerste vraag is daarom nie wat ons van die kerk waarneem nie, maar wat ons van die kerk glo (Van Genderen en Velema 1992:630). Die Kerk is in die eerste plek ’n geloofsaak. Ons glo aan die kerk (*credo ecclesiam*). Dit geld ook vir die eienskap van die eenheid van die kerk. In die Belydenis van Nicea (AD 381) bely ons dat ons glo aan “een, heilige, katolieke en apostoliese kerk” (*unam sanctam catholicam et apostolicam*). Ná al die eeue vorm hierdie belydenis steeds die basis vir besinning oor die eenheid van die kerk (vgl. Jesson 2003:8). Die belydenis van die eenheid van die kerk, is ’n formulering van die waarheid van die Skrif. Dit is die baie duidelike leer van die Skrif dat daar net een kerk is (Berkouwer 1970:34). Die begrip “een kerk” word nie in die Skrif gevind nie omdat dit sou neerkom op ’n pleonasme (Berkouwer 1970:33). Die feit dat daar net een kerk kan wees, sluit per definisie die meervoud uit (Berkouwer 1970:34).

1 Prof. C.F.C. Coetzee, Fakulteit Teologie, Noordwes-Universiteit, Potchefstroom-kampus, Suid-Afrika. E-pos: kwscfcc@puk.ac.za.

In die gebrokenheid van hierdie bedeling is die kerk egter nie wat dit behoort te wees nie. Anders gestel: die kerk moet steeds meer word wat dit in Christus is. In die verband van hierdie artikel kan dus gesê word dat die eenheid van die kerk sowel 'n gawe as 'n opdrag is. Ons beleef sowel die eenheid as die verskeurdheid van die kerk. Die kerk is sowel een as verdeeld (Berkouwer 1970:31).

In hierdie artikel word daar veral gefokus op die roeping tot eenheid. Dit is 'n saak wat meer as ooit aktueel geword het. En hierdie roeping word belig vanuit die perspektief van Calvyn se siening oor die eenheid van die kerk, met besondere verwysing na die Institusie, Calvyn se brief aan Kardinaal Sadoletus en ook sy geskrif *Vera christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio*, soos vertaal deur D.J. de Groot (*Om de eenheid en vrede der kerk*). Wanneer daar binne die Reformatoriese tradisie besinning plaasvind, is dit steeds belangrik om na die standpunt van Calvyn te luister. Sy gedagtes oor die kerk het 'n baie groot invloed op die tradisie van die gereformeerde protestantisme gehad (Graafland 1989:7). En wat die saak van kerkeenheid betref, het Calvyn hom miskien meer as enigiemand anders daarvoor beywer. Hy word deur Wendel (1969: 311) bestempel as 'n "champion of Church unity". Uiteindelik word in die artikel 'n toepassing gemaak ten opsigte van die ekumeniese roeping van die kerk, maar veral ten opsigte van die roeping van die Reformatoriese kerkgemeenskappe in Suid-Afrika. Dit is dus 'n poging om Calvyn vanuit die eie situasie te lees en te verstaan (vgl. in hierdie verband Graafland 1989:7).

2. AKTUALITEIT

Die saak van die eenheid van die kerk het meer as ooit relevant en aktueel geword. Gedurende 2005 het ten minste twee ekumeniese bewegings, die GER (Gereformeerde Ekumeniese Raad, Julie, Nederland) en die ICRC (International Conference of Reformed Churches, Oktober, Suid-Afrika) hulle sittings gehou. Die volgende konferensie van IRTI (International Reformed Theological Institute), 3-8 Julie 2007 in Roemenië, sal oor die eienskappe van die kerk handel, met besondere toespitsing op die eenheid (vgl. Van de Beek 2005).

Terselfdertyd beleef ons meer as ooit die gebrek aan eenheid in die kerk. In die jaar 2003 was daar 33 800 denominasies of kerkgenootskappe en die getal groei daagliks (vgl. Van Wyk 2004:532).

Wat Suid-Afrika betref, kan in die verband van hierdie artikel verwys word na die worsteling om eenheid in die “familie” van die Nederduits Gereformeerde Kerk (veral tussen die Verenigende Gereformeerde Kerk, die Nederduits Gereformeerde Kerk van Afrika en die Nederduits Gereformeerde Kerk) (vgl. o.a. Jackson 2005).

Wat die onderskeie Afrikaanse kerkgemeenskappe van gereformeerde belydenis (Die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, die Nederduits Gereformeerde Kerk en die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika) betref, word daar reeds sedert 1958 gesprek gevoer oor “wat ons uitmekaar hou”. Hierdie kerkgemeenskappe kom sedert 2004 twee maal per jaar saam in die “Tussenkerklike Raad” waar die “krities-opbouende gesprek” ’n wesenlike deel van die agenda vorm.

Ook in die geledere van die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika (GKSA) is daar spanning en duidelike tekens van uiteenlopende standpunte. So het daar op 5 Maart 2005, op inisiatief van enkele plaaslike kerke “ ’n Kerkekonferensie oor die verdeeldheid in die kerke as gevolg van ’n nuwe Skrifbeskouing in stryd met die NGB art 7” plaasgevind (vgl. Du Plooy 2005:18-20; Van Wyk 2005:185).

Die sogenaamde postmoderne tyd waarin ons ons bevind, met die klem op die relativisme van alle standpunte (“anything goes”) en die gevolglike bevaagtekening van enige dogma of vaste waarheid, beklemtoon verder die aktualiteit van die tema wat hier aan die orde kom. As elke kerk geregtig is op sy eie “waarheid”, waar kom die roeping tot eenheid dan tereg? Of is dit dan juis makliker om ’n eenheid bo geloofsverdeeldheid te bewerkstellig? Die standpunt word inderdaad gehuldig dat iets soos “gereformeerde identiteit” in die postmoderne era nie verdedig kan word nie (vgl. Stroup 2003:258).

3. ROEPING

Teenoor die postmoderne siening en teenoor die sondige verdeeldheid van die kerk, word die roeping tot eenheid vanuit die Reformatoriese tradisie baie sterk beklemtoon. Die sestiende-eeuse Hervormer, Martin Bucer (wat in hierdie verband sterk invloed op Calvyn uitgeoefen het)

noem hierdie eenheid “the most necessary thing” (vgl. Payton 1992: 38). Scouteris (1958:401) toon aan dat die Vaders van die vroeë kerk hierdie eenheid in suiwer Bybelse en teologiese terme verstaan het. En die Bron of Grond van hierdie eenheid is Jesus Christus (vgl. o.a. Staton 1997:291). “There can be unity of the people because there is Christ” (Scouteris 1985:406). Calvyn, wie se standpunt hieronder meer volledig aan die orde gestel word, het verklaar dat dit nie moontlik is om twee of drie kerke te stig sonder om Christus te verdeel nie, en dit is onmoontlik (Inst. 4.1.2).²

Die eenheid van die kerk moet terselfdertyd gesien word vanuit die perspektief van die eenheid van die Drie-enige God. “The Divine oneness is the model for the oneness of the people” (Scouteris 1985:405; vgl. ook Staton 1997:291). Volgens Naudé (2003:11) is die fokuspunt van die eenheid in die Belydenis van Nicea die Triniteit as een God deur wie se genade die kerk as een kerk geïnstitueer is.

In hierdie verband verwys ’n hele aantal teoloë na die Hoëpriesterlike gebed van Christus in Johannes 17 (vgl. o.a. Scouteris 1985, Staton 1997, Du Toit 1977:101, Berkouwer 1970 e.a.). Met verwysing na Johannes 17:21-24 word verklaar dat die model of analogie vir die eenheid van die kerk gevind word in die eenheid tussen God die Vader en God die Seun (Staton 1997:294; Berkouwer 1970:56). Die eenheid van Vader en Seun vorm die diepste fundering vir dit wat tot die wese van die kerk behoort (Berkouwer 1970:57).

Die roeping tot eenheid word verder beklemtoon deur die feit dat dit nie ’n geïsoleerde kerklike saak is nie. Intendeel, volgens Johannes 17:21 kom die hele wêreld hier in perspektief (vgl. ook Berkouwer 1970:51).

Ten slotte kan en moet die ware eenheid van die kerk ’n eenheid in die waarheid wees. Christus bid ook dat sy kerk bewaar mag word van die bose en geheilig word in die waarheid van sy Woord (Johannes 17:15, 17). Die implikasie van hierdie bede is dat enige soeke na eenheid wat die waarheid ignoreer of verberg nie in ooreenstemming met die gebed van die Here is nie (Du Toit 1977:101). Hierdie waarheid

2 *Quia non duas aut tres invenire liceat quin discerpatur Christus: quod fieri non potest* (OS II, 747).

word ook bely in die Heidelbergse Kategismus Sondag 21, dat Christus sy kerk vergader, beskerm en onderhou in die eenheid van die ware geloof. Wie nie die waarheid bo alles liefhet nie, kan hom nie beroep op Johannes 17 nie (Du Toit 1977:101).

4. CALVYN EN DIE EENHEID VAN DIE KERK

4.1 Yweraar vir eenheid

Hierbo is reeds verwys na Calvyn se ywer vir die eenheid van die kerk. Hyself verklaar in sy antwoord aan Sadoletus (Calvin & Sadoletto 1966: 85) dat hy altyd, sowel in woord as in daad sy ywer vir die eenheid van die kerk getoon het.³ Bekend is ook sy uitspraak in 'n brief aan Cranmer dat hy bereid sou wees om tien oseane te deurkruis as dit sou kon bydra tot die verwesenliking van die eenheid van die kerk (vgl onder andere Nijenhuis 1959:1; Van Wyk 2005:190).

4.2 Wêreldwye briefwisseling

Hierdie ekumeniese karakter van Calvyn se arbeid blyk onder andere baie duidelik uit sy wêreldwye korrespondensie. In 'n magistrale werk met die gepaste titel *Calvinus Oecumenicus* gee Nijenhuis (1959) aandag aan Calvyn se ywer en siening oor die eenheid van die kerk in die lig van sy briefwisseling. Nijenhuis (1959:2) bestempel hierdie korrespondensie as die belangrikste bron van kennis aangaande Calvyn se eenheidstrewes. Nijenhuis volg in die genoemde werk die metode om in een hoofstuk die korrespondensie te orden volgens die aard en geografiese situasie van die korrespondente (Hoofstuk 1). Hieruit blyk dat Calvyn met mense in ten minste tien verskillende lande gekorrespondeer het, asook met talle konings en hooggeplaastes en ook met die sogenaamde vlugtelinggemeentes. In 'n volgende hoofstuk (Hoofstuk 2) orden hy die korrespondensie volgens die teologiese en kerklik-politieke temas wat in die briewe aan die orde kom. Hy gee ook aandag aan die grense van Calvyn se ekumeniese strewes en die grond en karakter van Calvyn se ekumeniese werk, twee sake waarop ons later in hierdie artikel terugkom.

3 *Ego semper et verbis et factis testatus sum, quanto unitatis studio tenerer* (OC 5,409).

4.3 Wat leer Calvyn oor die eenheid van die kerk?

Primêre posisie van die Woord

Calvyn benader die eenheid van die kerk op 'n prinsipiële manier. En dan is dit in die eerste plek 'n eenheid rondom die Woord:

[T]his unity of the church was for Calvin the immediate consequence of his outlook on the authority of the Gospel (Berkouwer 1959:3).

Dit hang ten nouste saam met sy uitspraak oor die verdeling van Christus waarna hierbo verwys is. Daarom kon Calvyn nooit vrede maak met die verdeeldheid van die kerk nie. Telkens kom hy weer terug op die ononderhandelbare plek wat die Woord moet inneem.⁴ In sy antwoord aan Sadoletus, wat hy vir 'n groot gedeelte in die aangrypende vorm van 'n gesprek met God Self geskryf het, verklaar hy onder andere (Calvin & Sadoletto 1966:86), dat hy gebrand het van ywer vir die eenheid van God se kerk, op voorwaarde dat God se waarheid die eenheidsband sou wees. Daarom het hy altyd gepleit dat alle verskille deur die Woord besleg sou word.⁵

Die merktekens van die kerk

Hierdie beklemtoning hang ten nouste saam met wat Calvyn as die merktekens van die ware kerk beskou.

Want daar kan geen twyfel wees daaroor dat waar die Woord van God ook al suiwer verkondig en aangehoor word, en waar ons merk dat die sakramente volgens die instelling van Christus bedien word, dat daar 'n kerk van God is nie (Inst. 4.1.9).⁶

4 Wanneer Van Wyk (2005) handel oor die gereformeerde-wees van kerke, wys hy ook op die onmisbare plek wat 'n suiwer Skrifbeskouing en korrekte Skrifhantering inneem.

5 *Eram enim mihi optime conscius, quanto uniendae ecclesiae tuae studio flagrarem, modo concordiae eius vinculum esset tua veritas ... Scis, Domine, res etiam ipse apud homines testata est, ut nihil quaesierim, quam verbo tuo controversias omnes dirimi, quo coniunctis animis utraque pars ad stabiliendum regnum tuum conspiraret ...* (OC 5,410).

6 *Ubi enim cunq̄ue Dei verbum sincere praedicari atq̄ue audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei ecclesiam nullo modo ambigendum est ...* (CO 2,753-4).

Hy noem die universele kerk⁷ 'n menigte mense wat uit alle volke versamel is, geleë en versprei oor afgeleë plekke, maar hulle stem in die enige waarheid van die Goddelike leer ooreen en is deur die band van dieselfde godsdiens gebind. Van hierdie menigte sê hy dan (Inst. 4.1.9):⁸

As hulle die Woordbediening het en dit eer, as hulle die sakramente bedien, verdien hulle ongetwyfeld om as 'n kerk beskou en gereken te word omdat sulke dinge vir seker nie sonder vrug kan wees nie. *So bewaar ons die eenheid van die universele kerk wat duiwelse geeste nog altyd uit mekaar probeer skeur bet ...* (My kursivering — CFCC).

In 'n geskrif, wat in 1549 geskryf is, *Vera Christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio* (Om die eenheid en vrede van die kerk), noem hy die Woordbediening en sakramentsbediening in een asem met die eenheid as merktekens, wanneer hy sê:

Wanneer zij dan als kenmerken, waaraan men de Kerk moet onderscheiden, noemen: de zuivere leer, het rechte gebruik van de sacramenten, en de heilige eenheid, die daarop berust, neem ik deze volgaarne aan (De Groot 1953:54).⁹

Van hierdie kerk mag niemand hom/haar afskei sonder om teen die gesag van God in verset te kom nie.

Dit is niemand geoorloof om ongestraf die gesag van hierdie kerk te verag, of die vermanings daarvan te verwerp, of die advies daarvan te weerstaan of die tug daarvan te bespot nie. Baie minder nog mag iemand daarvan afvallig word *of die eenheid daarvan verbreek* (my kursivering — CFCC). Want die Here ag die gemeenskap met sy kerk van soveel waarde dat Hy almal wat hulle van enige Christelike ge-

7 Dit lyk asof Calvyn onder die eenheid van die kerk dieselfde verstaan as die katolisiteit, veral ook as sy ander uitspraak in Inst. 4.1.2 in ag geneem word:

Die kerk word daarom katolieke of algemene kerk genoem omdat daar nie twee of drie kerke kan bestaan sonder dat Christus verskeur word nie ...

Dit sou interessant wees om te weet hoe Calvyn sou oordeel oor die onderskeid tussen eenheid en katolisiteit soos blyk uit die Belydenis van Nicea.

8 *Quae si ministerium habet verbi, et honorat, si sacramentorum administrationem, ecclesia procul dubio haberi et censeri meretur: quia sine fructu illa non esse certum est. Ita et ecclesiae universali suam servamus unitatem, quam dissecare semper studuerunt diabolici spiritus ...* (CO 2,754).

9 *Quas ponunt dignoscendae ecclesiae notas, ego quoque libenter recipio, puram doctrinam, rectum sacramentorum usum, et sanctam, quae inde pendet, unitatem* (CO 7,610).

meenskap wat die ware bediening van die Woord en sakramente eerbiedig, met minagting vervreem, as 'n droster en verraaiër van die godsdiens beskou (Inst. 4.1.10).¹⁰

In dieselfde asem beklemtoon Calvyn (Inst. 4.1.10), met verwysing na 1 Timoteus 3:15, waar die kerk die pilaar en grondslag van die waarheid genoem word, dat die kerk 'n getroue bewaarder van God se waarheid is om te voorkom dat dit in die wêreld tot niet sou gaan.

Laten wij het daarom eens worden over de waarheid van Christus, als wij tot de waarachtige eenheid der kerk willen samengroeien (De Groot 1953:58).¹¹

Die waarheidsvraag

Nijenhuis (1959:301) wys ook daarop dat die waarheidsvraag vir Calvyn primêr is. Die Woord van God, die *evangelium Christi*, was vir hom die *pura et sana doctrina* en daarom die wesenlike kenmerk en fondament van die eenheid. Die kern van die vraagstuk van die eenheid was dus vir hom geleë in die waarheidsvraag.

Calvyn was nie geïnteresseerd in 'n eenheid wat nie 'n eenheid in die waarheid is nie (Nijenhuis 1959:302). Dit geld vir die kerk van alle tye. "In de onderwerping aan de Schrift bestaat ook de *consensus ecclesiae*" (Nijenhuis 1959:302). So wil Calvyn die eenheid met die vroeë kerk handhaaf en beleef en in onderworpenheid aan die Skrif op dieselfde fondament staan (*ibid.*).

Hij geloofde dat aldus de eenheid der kerk openbaar zou worden, niet anders. Er waren leerstukken, die bij allen vast en ontwijfelbaar moesten zijn, wilde er van eenheid sprake kunnen zijn. Hier was een compromis niet mogelijk, hier moesten de grenzen der kerk zichtbaar worden (*ibid.*).

Om hierdie rede was Calvyn sterk gekant teen sogenaamde kompromisformules (waartoe mense soos Bucer en Melancton geneig was),

10 *Cuius vel auctoritatem spernere, vel monita respuere, vel consilium refragari, vel castigationes ludere nemini impune licet; multo minus ab ea deficere, ac eius abrumpere unitatem. Tanti enim ecclesiae suae communionem facit Dominus, ut pro transfuga et desertore religionis habeat, quicumque se a qualibet christiana societate, quae modo verum verbi ac sacramentorum ministerium colat, contumaciter alienarit* (CO 2,754).

11 *Quare si in certam ecclesiae unitatem coalescere libet, in veritatem Christi tantum consentiamus* (CO 7,612).

waarmee soms wesenlike verskille verdoesel is. In 'n brief aan Vermilius, aangehaal deur Nijenhuis (1959:302-3) skryf hy dat hy nie van plan is om enige uitdrukkings te verander ter wille van diegene van wie hy weet dat hulle geheel en al onversoenlik is en met wie hy openlik in konflik verkeer nie.¹² Calvyn was nie bereid om die vrede aan die waarheid op te offer nie.

Geen konfessionalisme

Tog wys Nijenhuis (1959:298-9) op die interessante feit dat Calvyn vry was van en selfs 'n afkeer gehad het aan enige konfessionalisme.

Wel deelde Calvijn met zijn tijdgenoten de hoge waardering voor de uitdrukking van het geloof in een belijdenis. Maar wanneer het aankwam op de formulering van een gevonden consensus, dan hield Calvijn niet vast aan de formuleringen van Genève, doch was bereid nieuwe vormen te zoeken. Zo kwam de Consensus Tigurinus tot stand.¹³ ... Hij had een zekere innerlijke vrijheid ten aanzien van de door de traditie geijkte formuleringen ... Omgekeerd maakte dezelfde innerlijke vrijheid het Calvijn ook mogelijk, een belijdenis, waarvan hij meende, dat zij gebreken had, te ondertekenen. Dit was het geval met de Confessio Augustana.

Hierdie vryheid ten opsigte van 'n bepaalde konfessionalisme, hou heelwaarskynlik verband met die soepelheid waarmee Calvyn die begrip *doctrina* hanteer, 'n saak waarop ons later terugkom.

Die voorrang van die leer bo die liturgie en kerkorde

In noue samehang met wat hierbo gesê is oor Calvyn se eis dat die eenheid 'n eenheid in die waarheid moet wees, moet gewys word op sy standpunt dat liturgie en kerkorde, hoe belangrik dit ookal op sigself is, vir hom slegs 'n sekondêre rol in sy ekumeniese betrokkenheid gespeel het. Hy was van mening dat verskille in liturgie en kerkorde nie tot skeiding mag lei nie "indien men in de doctrina één was" (Nijenhuis 1959:303).

Calvyn het hierdie beginsel toegepas in sy verhouding met die kerk van Engeland sowel as met die Lutherane. Wat die Engelse betref, was hy oortuig dat hulle liturgie baie dwaashede bevat het. Hulle het te veel

12 *Nec vero in eorum gratiam sermonem inflectere propositum fuit quos ego novi prorsus implacabiles et quibuscum palam conflijo* (CO 15,386).

13 Calvyn ontken dat die *Consensus Tigurinus* neerkom op 'n kompromisformule. Vgl. Nijenhuis (1959:303).

oorgehou van die Roomse seremonies. Maar hy noem dit “vergeeflike dwaashede” wat niks afgedoen het aan die feit dat hy hom met die Engelse kerk op een grondslag gewet het nie. “Men moest daarom de eenheid in doctrine niet in gevaar brengen door twisten over de ceremoniën” (Nijenhuis 1959:303).

Dieselfde het gegeld van die seremonies van die Lutherane. By alle onderskeid was die eenheid van die geloof met hulle vir Calvyn ontwyfelbaar (*ibid.*).

De gereformeerden misten in de lutherse liturgie, in het bijzonder in de avondmaalceremoniën, de door hen gewenste eenvoud. De lutheranen hadden “veel nutteloze rommel”, die “een overblijfsel van de paapse superstitie” was, bewaard. Maar waar men niet in staat was, zaken als brandende kaarsen bij het avondmaal en hostiën met afbeeldingen te veranderen, moest men ze verdragen. Zou men zulke gebruiken te Genève hebben willen invoeren, dan zou Calvijn zich tot het uiterste verzet hebben. Maar hij was van mening, dat men zich elders niet wegens een misgewaad van de avondmaalsgang mocht laten weerhouden (Nijenhuis 1959:303-4).

Dit was onder andere Calvyn se advies aan die Waalse vlugtelinggemeente te Wesel (vgl. in hierdie verband ook Pettegree 2004:207-8).

In hierdie verband moet die aandag wel daarop gevestig word dat Calvyn ’n baie soepel gebruik van die begrip *doctrina* gehandhaaf het. D’Assonville het in sy navorsing vasgestel (2001:201) dat dit die volgende kan beteken: onderwysing, prediking, samevatting van die Skrif, inhoud van die geloof, uitleg, heilsverkondiging, sielsorg, belydenis en leerstuk. Dit bevestig dat die leer vir Calvyn absoluut verweef was met die suiwer bediening van die Woord, en ook die pastorale bediening, met ander woorde die volle kerkwees. Die dogma was vir hom alles behalwe ’n rasionele of teoretiese konstruksie wat teenoor die lewende verkondiging staan.

Hoofsake en middelmatige sake

In verband met Calvyn se siening oor die eenheid van die kerk, is dit ook belangrik om te let op sy standpunt in verband met hoofsake en middelmatige sake. Hy verklaar in Inst. 4.1.12:¹⁴

14 *Quod dicimus, purum verbi ministerium et purum in celebrandis sacramentis ritum idoneum esse pignus et arrabonem, ut tuto possimus societatem, in qua utrumque exstiterit, pro ecclesia amplexari, usque eo valet ut nusquam abiicienda sit quamdiu in illis perstiterit, etiamsi multis alioqui vitiis*

Ons sê dat suiwer Woordbediening en 'n suiwer manier om die sakramente te vier, 'n geskikte pand en borg is om die gemeenskap waarin beide voorkom, veilig as die kerk te kan omhels. Dit het ook die strekking dat ons dit nêrens mag verwerp so lank dit daarin volhard nie — *selfs nie al wemel dit andersins van ander gebreke nie!* (my kursivering — CFCC). Ja, daar kan selfs die een of ander fout in die bediening van óf die leer óf die sakramente insluip, maar dit behoort ons nie van die gemeenskap met die kerk te vervreem nie want al die hoofpunte van die ware leer het nie net een vorm nie. Sekere aspekte daarvan is so noodsaaklik om te ken dat dit vas en ontwyfelbaar by almal moet wees as besondere leerstellings van die godsdiens. Voorbeelde hiervan is dat daar een God is; dat Christus God is en die Seun van God en dat ons saligheid op God se barmhartigheid berus en dergelike dinge. Maar dan is daar ook ander aspekte wat, hoewel hulle onder kerke verskil, nie die geloofseenheid verskeur nie.

Calvyn verwys in hierdie verband na Filippense 3:15 en vervolg dan (Inst. 4.1.2):¹⁵

Gee hy dan nie daarmee voldoende te kenne dat tweedrag oor sulke sake wat nie so noodsaaklik is nie, nie stof tot twis onder Christene behoort te wees nie? ... Hier sou ek egter selfs die geringste dwalings nie wou verdedig asof ek sou dink dat hulle gevoed moet word deur vleitaal of deur die oë daarvoor te sluit nie. Ek verklaar egter dat ons nie die kerk vanweë sekere rusietjies onbesonne moet verlaat as die leer waarop ons saligheid ongeskonde berus, daarin net veilig en ongedeerd behou word, en die gebruik van die sakramente wat deur die Here ingestel is, daarin bewaar word nie.

Simpson verwys in 'n voetnoot in sy Afrikaanse vertaling van die Institusie (1992, dl. 4:1283) na Calvyn se kommentaar op 1 Korintiërs

scateat. Quin etiam poterit vel in doctrinae vel in sacramentorum administratione vitii quidpiam obrepere, quod alienare nos ab eius communione non debeat. Non enim unius sunt formae omnia verae doctrinae capita. Sunt quaedam ita necessaria cognitu, ut fixa esse et indubitata omnibus oporteat, ceu propria religionis placita. Qualia sunt, unum esse Deum; Christum deum esse, ac Dei filium; in Dei misericordia salutem nobis consistere, et similia. Sunt alia, quae inter ecclesias controversa, fidei tamen unitatem non dirimant (CO 2,755-6).

15

Annon satis indicat, dispensationem de rebus istis non ita necessariis, dissidii materiam esse non debere inter Christianos? .... Hic autem patrociniari erroribus vel minutissimis nolim, ut blandiendo et connivendo censeam fovendos; sed dico, non temere ob quaslibet dissentiuunculas deserendam nobis ecclesiam, in qua duntaxat ea salva et illibata doctrina retineatur qua constat incolumitas pietatis, et sacramentorum usus a Domino institutus custodiatur (CO 2,756).

1:2 en 1 Korintiërs 3:11, waar die verskil wat Calvyn tussen fundamentele en sekondêre aspekte van die leer trek, ook aan die orde kom, en verklaar dan soos volg:

Omdat die Korintiërs die fundamentele leer gehandhaaf het: een God is onder hulle aanbid en in Christus se Naam aangeroop; hulle het die vertroue op hulle saligheid in Christus gestel en ampte gehad wat nie heeltemal bedorwe was nie, het die kerk nogtans onder hulle gebly. Oral waar die diens van God dus ongeskonde bly en waar hierdie fundamentele leer waarvan ek gepraat het, bly bestaan, bepaal ons sonder moeite dat daar nog 'n kerk is. Hy bou hierdie fundamentele leerstuk verder uit in sy kommentaar oor 1 Kor. 3:11: Dit kom kortliks hierop neer: die kerk behoort in niks anders as in Christus alleen gegrond te wees nie. Hierdie fundamentele leer — en dit is ons nie geoorloof om dit te laat wankel nie — is dat ons Christus moet leer ken, want Christus is die enigste fondament van die kerk. Juis omdat hulle in die hoofsaak van die leer ooreengekom het, kon Calvyn Luther “'n uitnemende apostel van Christus” noem en teenoor Pighius volhou: “Ons en die Lutherane is één” (vgl. ook Wendel 1969:311).

Pont (1995:390) maak die stelling dat Calvyn met die woorde “en dergelike” (*et similia*) (Inst. 4.1.12) nie 'n nuwe reël vir die geloof wil aandui nie. Sy argument oor die *capita doctrina* is dat as die minimum wat hy aandui, teenwoordig is, daar geen rede is om die gemeenskap van die kerk op te sê of die vrede daar te versteur nie. Pont (1995:391) vestig ook die aandag daarop dat Calvyn in sy brief aan die Saksiese predikante (1556) die *capita doctrina* op 'n bepaalde manier uitbrei. Uiteindelik word dit in elk geval duidelik dat daar vir Calvyn wel sprake van 'n sentrum en 'n omtrek in die leerstukke van die geloof is. In die *capita doctrina* gaan dit vir Calvyn om die leer oor God, die leer oor Christus, dit wil sê, die versoening, en die leer oor die genade, die regverdiging en die uitverkiesing. Hierdie *capita doctrina* verteenwoordig ook die essensie van die eenheid van die kerk. Waar dit bestaan, is daar eenheid (vgl. Pont 1995:392-3).

Van Wyk (2005:188) wys tereg daarop dat die onderskeiding deur Calvyn tussen “fundamentele sake” (wat ononderhandelbaar is) en “middelmatige sake” (waaroor meningsverskil toelaatbaar is) geensins bedoel is as skuiergat vir leervryheid en “konfessionele indifferentisme” nie.

4.4 Beskuldiging van skeurmakery

Calvyn *cum suis* is deur Sadoletus beskuldig van skeurmakery. Calvyn beskou hierdie beskuldiging baie ernstig. Hy beroep hom vir sy optrede in die eerste plek op God Self:

With whom the blame rests it is for Thee, O Lord, to decide. ... Mine, however, was a unity of the Church, which should begin with Thee and end in Thee. For as oft as Thou didst recommend to us peace and concord, Thou at the same time, didst show that Thou wert the only bond for preserving it (Calvin & Sadoletto 1966:85).¹⁶

Hy beroep hom ook op Christus, die apostels en die profete:

Where Christ ordered me to beware, was I to lend my aid? And the apostles declared that there would be no enemies of thy Church more pestilential than those from within, who should conceal themselves under the title of pastors (Matt. vii. 15; Acts xx. 29; 2 Pet. ii. 1; 1 John ii. 18). Why should I have hesitated to separate myself from persons whom they forewarned me to hold as enemies? I had before my eyes the examples of thy prophets, who I saw had a similar contest with the priests and prophets of their day, though these were undoubtedly the rulers of the Church among the Israelite people. But thy prophets are not regarded as schismatics, because when they wished to revive religion which had fallen into decay, they desisted not ... They still remained in the unity of the Church ... Confirmed by their example, I too persisted ... My conscience told me how strong the zeal was with which I burned for the unity of thy Church, provided thy truth were made the bond of concord ... Thou, O Lord, knowest, ... that the only thing I asked was that all controversies should be decided by thy Word, that thus both parties might unite with one mind to establish thy kingdom ... (Calvin & Sadoletto 1966:85-6).¹⁷

Dit is nie Calvyn wat die Bruid van Christus verskeur het nie, maar hulle wat haar laat hoereer het deur tallose bygelowe en dwalings (Calvin & Sadoletto 1966:92-93). Calvyn en die ander hervormers wou juis die kerk wat so verdeeld en verstrooid is, weer verenig in ware eenheid (Calvin & Sadoletto 1966:93).

16 *Verum penes quos sit culpa, tuum est nunc pronunciare, o Domine. Ego semper et verbis et factis testatus sum, quanto unitatis studio tenerer. Verum illa mihi erat ecclesiae unitas, quae abs te inciperet, ac in te desneret. Quoties enim pacem et consensionem nobis commendasti, simul ostendisti, te unicum esse illius conservandae vinculum* (CO 5,409).

17 *Nam Christus ipse tuus nobis edixit, etiam si coelum terrae permisceatur, oportere tamen verbum tuum aeternum permanere* (Matt. 24,35). *Neque vero dissidere me ab ecclesia tua putabam, quia mihi cum primoribus illis*

Ook in die Institusie (4.2.5) antwoord hy op die beskuldiging van skeurmakery deur Rome:

Dit is inderdaad 'n uiters ernstige beskuldiging dat hulle ons van skeurmakery en kettery beskuldig omdat ons 'n leer verkondig wat van hulle s'n verskil ... mense wat skeiding maak en die gemeenskap van die kerk verskeur, word ketters en skeurmakers genoem. Hierdie gemeenskap word verder deur twee bande aanmekaar gehou, naamlik instemming met die gesonde leer en broederliefde ... Maar ons moet ook daarop let dat hierdie liefdesverbintenis so van geloofseenheid afhanklik is dat hierdie liefdesband die begin, die einde en ten slotte die enigste maatstaf van hierdie eenheid behoort te wees.¹⁸

Die enigste rede vir die Hervormers se vervreemding was dat Rome die suiwer belydenis van die waarheid hoegenaamd nie kan duld nie (Inst. 4.2.6). En dan verwys Calvyn weer eens, soos in die brief aan Sadoletus, na die situasie met die vals profete in die geskiedenis van Israel. Maar ten spyte van die wesenlike verskille met Rome, sluit hy sy skrywe aan Sadoletus soos volg af:

bellum erat. Nam et per filium et per apostolos praemonueras, ad eum locum emensuros, quibus consentiendum minime esset. Non de extraneis ille hominibus, sed iis, qui se pro pastoribus venditarent, praedixerat, fore lupos rapaces et pseudopphetas, simulque mandaverat ut caverem (Matt. 7,15). Ubi cavere iubebat, an ego manum praebuissim? Nec magis pestilentes fore ecclesiae tuae bostes denunciabant apostoli, quam intestinos qui sub pastorum titulo delitescerent (Act. 20, 29; 2 Petr. 2,1; 1 Ioann. 2,18). Quos pronuntiabant esse [fol.42] habendos pro hostibus, ab iis cur dubitasset me seiumgere? Erant mihi in oculis prophetarum tuorum exempla, quibus videbam tantas fuisse contentiones cum saeculi sui sacerdotibus ac prophetis: quos certe constat fuisse in populo israelitico ecclesiae praesules. At non ideo habentur pro schismaticis prophetae tui, quod dum collapsam religionem instaurare volunt, ... Manebant ergo in vera ecclesiae unitate, ... Eorum ergo exemplis confirmatus sic constiti, ... Eram enim mihi optime conscius, quanto uniendae ecclesiae tuae studio flagravem, modo concordiae eius vinculum esset tua veritas ... Scis, Domine, ... ut nihil quaesierim, quam verbo tuo controversias omnes dirimi, quo coniunctis animis utraque pars ad stabiliendum regnum tuum conspiraret (CO 5,410).

18 *Iam vero quod reos schismatis et haereseos nos agunt, quia et dissimilem praedicemus doctrinam et suis legibus non pareamus, ... Haeretici et schismatici vocantur, qui dissidio facto ecclesiae communionem dirimunt. Haec porro duobus vinculis continetur, sanae doctrinae consensione et fraterna caritate ... Verum id quoque notandum est, hanc caritatis coniunctionem sic a fidei unitate pendere, ut haec illius initium, finis, unica denique regula esse debeat (CO 2,771-2).*

The Lord grant, Sadoleto, that you and all your party may at length perceive, that the only true bond of ecclesiastical unity would exist in Christ the Lord, who hath reconciled us to God the Father, were to gather us out of our present dispersion into the fellowship of His body, that so, through His one Word and Spirit, we might join together with one heart and one soul (Calvin & Sadoleto 1966:94).¹⁹

5. KONKLUSIE EN TOEPASSING

Uit bogenoemde uiteensetting word Calvyn se standpunt oor kerkeenheid weer eens bevestig. Aan sy ywer en erns vir hierdie wesenlike saak kan daar nooit getwyfel word nie. Die eenheid waarvoor hy hom so onvermoeid beywer het, was egter 'n eenheid op grond van die waarheid van God se Woord, 'n eenheid in Christus, die enigste Hoof en Verlosser. Die skeiding wat daar met Rome en ander groepe gekom het, is die gevolg van die dwaalleer oor wesenlike aspekte van die geloof, en die volharding daarin, deur Rome, die Anabaptiste en ander groepe. En Calvyn was nooit bereid om selfs die geringste dwaling te kondoneer of te akkommodeer nie. Daarom het hy hom ook radikaal uitgespreek teen die sogenaamde kompromisformules waartoe ander hervormers soos Bucer en Melancton wel bereid was.

Tog was Calvyn gekant teen enige konfessionalisme wat slegs die belydenisformules van Genève sou aanvaar. Hy maak ook 'n onderskeid tussen hoofsake van die leer, waaroor daar geen verskil mag wees nie, en middelmatige sake wat nie die eenheid van die kerk in gedrang hoef te bring nie. In gevalle waar liturgiese en kerkordelike verskille bestaan, byvoorbeeld ten opsigte van die Lutherane en die Kerk van Engeland, is dit Calvyn se standpunt dat die eenheid steeds gehandhaaf kan word, mits daar volkome ooreenstemming in die leer bestaan. Die leer het dus vir hom voorrang bo die liturgie en die kerkorde.

Watter wins kan ons neem uit die standpunt van Calvyn vir die situasie waarin die kerk hom op die oomblik bevind? Die volgende is sonder meer duidelik:

19 *Faxit Dominus, Sadolete, ut tu ac reliqui omnes tui aliquando intelligatis, non aliud esse ecclesiasticae unitatis vinculum, quam si Christus Dominus, qui nos ab ista dissipazione recolligat: ut ita uno eius verbo ac spiritu in cor unum et animam unam coalescamus.*

- Die eenheid van die kerk is een van die eienskappe wat behoort tot die wese van die kerk. Dit is 'n gawe van God, gefundeer in die werk van die Drie-enige God en in Jesus Christus as die enigste Hoof en Middelaar.
- Daarom is die eenheid 'n heilige roeping en opdrag wat biddend en onvermoeid gesoek moet word.
- In die soeke en verwesenliking van die ware eenheid is die waarheid ononderhandelbaar. Eenheid bo geloofsverdeeldheid is geen eenheid in die Skriftuurlike sin van die woord nie.
- Ten einde te verseker dat daar by die waarheid gebly word, speel die Belydenisskrifte in die Reformatoriese tradisie 'n deurslaggewende rol. Die een ware geloof is niks anders nie as eenheid in belydenis of leer.
- Waar verskille wel voorkom, moet biddend en met wysheid, geduld en begrip tussen hoofsaake en middelmatige sake onderskei word.

Met bogenoemde as vertrekpunt, kan die volgende praktiese riglyne gegee word. In die uitlewing van ons ekumeniese roeping moet die gesprek op grond van Skrif en belydenis onvermoeid voortgesit word, ook met kerkgemeenskappe en groepe wat nie in die Reformatoriese tradisie staan nie. In hierdie verband praat Snyman (1977:110, 111) van die eenheid van die kerk *in* sy verdeeldheid of geskeidenheid. Hy bedoel klaarblyklik daarmee dat kerke wat verdeeld is, nie mag ophou om met mekaar in gesprek te bly nie. Sulke kerke behoort saam te kom in een of ander gemeenskap waar hulle in alle erns, op grond van Skrif en belydenis, die sake bespreek wat hulle uitmekaar hou.

Wat internasionale ekumeniese bewegings betref, moet die toetssteen van Skrif en belydenis steeds aangelê word en alles in die werk gestel word om eenheid op grond van die waarheid te bewerkstellig. Waar bewegings nie die karakter van 'n kerklike vergadering aanneem nie, moet die geleentheid tot gesprek en getuienis steeds aangegryp word (bv. deur middel van waarnemerstatus).

Die gesprek tussen die Afrikaanse kerkgemeenskappe van gereformeerde belydenis mag nooit afgesluit of afgeskaal word ten gunste van samewerking nie. Duidelike mikpunte moet vir die gesprek gestel word. Myns insien moet die gesprek fokus op die interpretasie en implementering van ons gemeenskaplike belydenis. In hierdie verband

moet Calvyn se afwysing van konfessionalisme ook gesien word teen die agtergrond van die sestiende eeu toe talle belydenisformules die lig gesien het in die worsteling om die waarheid onder woorde te bring. Konfessionalisme is nie dieselfde as die binding aan die kessie en groot erns met die suiwer leer nie.

Wat die verskillende standpunte in die geledere van die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika betref, wys Van Wyk (2005:186-187) op die moontlikheid om in ekumeniese bewegings en met die advies van kerke met wie die GKSA susterrelasies het, duidelikheid te verkry oor kwessies wat spanning veroorsaak. Die weg wat Van Wyk aandui, behoort inderdaad ernstig oorweeg te word.²⁰

- Verder moet daar met baie groter versigtigheid standpunt ingeneem word en met groter ywer gewaak word oor ons kosbare eenheid.
- Verdagmakery en groepvorming is sonde, bedreig die eenheid en moet ten alle koste vermy word.
- Teoloë, predikante en alle lidmate moet onvoorwaardelik instem met die waarheid van die Woord soos dit saamgevat en bely word in ons belydenisskrifte.
- Ons moet mekaar se goeie trou aanvaar en in broederlike liefde bly gesprek voer.
- In geval van verskille in liturgie en ander sake moet eenstemmigheid in die leer die deurslag gee, tensy op baie goeie grond bewys kan word dat genoemde verskille terug herlei kan word na die leer, soos in die geval van die gesangekwessie rondom 1859.

20 Van Wyk (2005:189) verwag nie veel van die Tussenkerklike Raad in hierdie verband nie, aangesien die “wit tot wit” gesprek volgens hom ’n uitgediende konsep is. Die feit dat die “wit” Afrikaanse kerkgemeenskappe op die oomblik nog in ’n afsonderlike gesprek met mekaar is, moet egter teen die bepaalde historiese agtergrond gesien word. In die Konvent van Gereformeerde Kerke in Suidelike Afrika is hierdie selfde kerkgemeenskappe inderwaarheid in gesprek met ’n hele aantal ander kerkgemeenskappe. Daar is ’n ander rede waarom die Tussenkerklike Raad nie ’n rol sal kan speel om die GKSA van advies te bedien nie, naamlik die feit dat daar by die Nederduits Gereformeerde Kerk sowel as die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, (wesenlik?) verskillende opvattinge bestaan oor die sake wat by die GKSA spanning veroorsaak, te wete die kerklied, die wyse van Nagmaalviering en die posisie van die vrou.

Die eenheid van die kerk is 'n saak wat met die grootste erns bejeën moet word. Die eer van God, die wese van die kerk en die saligheid van mense is op die spel. Ware Calviniste sal ook hierin hulle roeping vervul, soos Prof. Sybrand Strauss inderdaad oor baie jare gedoen het en D.V. ook in die toekoms, hoewel in 'n ander hoedanigheid, steeds sal doen. Wat die saak van kerkeenheid betref, sowel as die geheel van die gereformeerde teologie, is hy 'n gewaardeerde en gerespekteerde medestander en geesgenoot. Mag hy ook ná sy aftrede die gesondheid en geesteskrag ontvang om sy gawes diensbaar te maak aan die Kerk van Christus en die Koninkryk van God!

BIBLIOGRAFIE

- BARTH P, NIESEL G [W] & SCHEUNER D (EDS.)
1926-1962. *Opera selecta. Joannis Calvini opera selecta*. Vol. I-V. Monachii in edibus [München] Chr. Kaiser.
- BAUM E C & REUSS E (EDS.)
1863-1900 [= CO1-59] *Calvini opera omnia. Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*. Vol. I-LIX.
- BERKOUWER G C
1959. Calvin and the church. Separate from. *Free University Quarterly* 6(4):1-6.
1970. *De kerk. Eenheid en katholiciteit*. Kampen: Kok.
- CALVIN J
1953. *Om de eenheid en vrede der kerk. Johannes Calvijns geschrift. Vera Christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio*. Vertaald naar de Latijnse uitgave van Baum, Cunitz en Reuss door D.J. de Groot. Amsterdam: Van Bottenburg.
- CALVIN J & SADOLETO J
1966. *A reformation debate. Sadoletto's letter to the Genevans and Calvin's reply*. Edited by J.C. Olin. New York: Harper & Row.
- CALVYN J
1992. *Institusie van die Christelike godsdiens*. 4 bande. Vertaal deur H.W. Simpson met medewerking van C.M.M. Brink. Potchefstroom: CJBF.

D'ASSONVILLE V E

2001. *Der Begriff "doctrina" bei Johannes Calvin: eine theologische Analyse*. Münster: LIT. Rostocker Theologische Studien 6.

DU PLOOY A LE R

2005. Kerkeenheid, kerkverband en kerkskeuring. *Die Kerkblad* 107(3173): 18-20, Maart.

DU TOIT J D

1977. *Die kerk*. Kaapstad: Tafelberg. Totius versamelde werke 2.

GRAAFLAND C

1989. *Kinderen van één moeder. Calvijn's visie op de kerk volgens zijn Institutie*. Kampen: Kok. Reformatie Reeks, 28.

JACKSON N

2005. Sny bande met VGK, vra NG gemeente. Weg met Belhar en ander wat dit aanvaar, lui besluit. *Beeld* 31 Mei.

JESSON N A

2003. *Doctrine divides, service unites. Towards a vital and coherent theology*. Toronto: University of St. Michael's College.

NAUDÉ P J

2003. Confessing the one faith. Theological resonance between the Creed of Nicea (325AD) and the confession of Belhar (1982). Unpublished paper read at the fifth Ecumenical Forum, Ecumenical Institute at the University of Heidelberg on 11 January 2003.

NIJENHUIS W

1959. *Calvinus oecumenicus. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling*. s'Gravenhage: Martinus Nijhoff. Kerkhistorische Studien 8.

PAYTON J R

1992. On unity and truth: Martin Bucer's sermon on John 17. *Calvin Theological Journal* 27(1):26-38.

PETTEGREE A

2004. The spread of Calvin's thought. In: D.K. McKim (ed.), *The Cambridge companion to John Calvin* (Cambridge University Press), pp. 207-224.

PONT A D

1995. Enkele opmerkings oor Johannes Calvyn se stellings oor die *capita doctrina necessaria*. *Skerif en Kerk* 16(2): 388-394.

SCOUTERIS C

1985. The people of God, its unity and its glory: a discussion of John 17:17-24 in the light of patristic thought. *Greek Orthodox Theological Review* 30(4):399-420.

SNYMAN W J

1977. *Nuwe en ou dinge uit die skat van die Koninkryk. Versamel en aan hom opgedra deur sy oud-studente by geleentheid van sy sewentigste verjaardag.* (Red. P. C. Snyman). Potchefstroom: Pro Rege. Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing. Publikasiereeks 56.

STATON J E

1997. A vision of unity: Christian unity in the Fourth Gospel. *Evangelical Quarterly* 69(4):291-305.

STROUP G W

2003. Reformed identity in an ecumenical world. In: W.M. Alston & M. Welker (eds.), *Reformed theology: identity and ecumenicity* (Grand Rapids, Mich.:Eerdmans), pp. 257-270.

VAN DE BEEK B

2005. Newsletter. *IRTI* 12 September.

VAN GENDEREN J & VELEMA W H

1991. *Beknopte gereformeerde dogmatiek*. Kampen: Kok.

VAN WYK J H

2004. Christelike identiteit: Augustinus oor geloof, hoop en liefde. *In die Skriflig* 38(4):519-536.

2005. Die gereformeerd-wees van die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika. *In die Skriflig* 39(1):175-192.

WENDEL F

1969. *Calvin. The origins and development of his religious thought*. Translated by P Mairet. London: Collins. The Fontana library theology and philosophy.

Keywords

Church unity

Calvin

Truth

Disunity

Trefwoorde

Kerkeenheid

Calvyn

Waarheid

Verdeeldheid